

Kvarboende och småhusdrömmar – om den lokala identitetens betydelse

av Kerstin Gunnemark

Kerstin Gunnemark,
Etnologiska inst.,
Göteborgs universitet.

I stadsdelen Kortedala, som planerades i början av 1950-talet, startade 30 år senare ett förnyelseprojekt. Denna artikel redogör för resultatet av detta projekt. – I Kortedala, som domineras av bostadshus, är det särskilt viktigt att de som trivs och har en stark lokal identitet ges möjlighet att få ändamålsenliga bostäder. Det är emellertid långtifrån enkelt för hushållen att uppnå detta mål eftersom lokal identitet inte beaktas när äldre stadsdelar förnyas.

DET VAR ATT GÅ SOM I EN DRÖM, NÄR MAN KOM HIT. Monika säger det med eftertryck, när hon sitter vid köksfönstret i det nybyggda parhuset och ser ut över grannhusen.¹ Utsikten är vidsträckt. Över talltopparna ser hon dalen, i vars norra del andra stadsdelar formerar sig. Suterränghusen är placerade i slutningen mellan ett antal äldre villor och Lärjeåns dalgång. De nya parhusen omges av höga furor. Här skapas en ny miljö utan att den gamla utradas totalt och det uppskattar de nyinflyttade hushållen.

Varför är denna kvinna, och hennes grannar, så tillfredsställda med att bo här? Och varför har hon inte skaffat ett hus tidigare, i någon annan stadsdel i Göteborg eller i något samhälle utanför staden? Denna artikel syftar till att belysa den konflikt som många invånare upplever när deras bostadsideal inte är realiserbara i den stadsdelsmiljö som är deras hembygd.

Kortedala nu och då

För 30–40 år sedan var det en annan generation som fick sina bostadsdrömmar förverkligade i denna stadsdel.

Jag glömmer aldrig den dagen vi flyttade till denna lägenheten i Kortedala, det var den 15 april 1958. Min svåger körde flyttlasset och när vi hade åkt under Gamlestadsbron och var på väg till andra sidan, tänkte jag, att nu var jag på väg till paradiset.

Familjerna i 10:an och 12:an hade flyttat hit 14 dagar före oss, men det var ändå många familjer som skulle göra sig hemmastadda. Tänk att få flytta in i en modern lägenhet med kylskåp, badrum, varmt och kallt vatten, parkett i vardagsrum och så en maskinell tvättstuga en bit härifrån. Rena drömmen. (Lilly)

Så skriver en kvinna om hur hon upplevde Kortedala då, när det var nytt. Denna satellitstadsdel som uppfördes 7 km från Göteborgs city, mellan 1952 och 1957, enligt dåtidens grannskapsideal. I den kuperade naturen anpassades lamellhus och punkthus till park- och skogsområden, vilket resulterade i en grönskande stadsdel med arkitektonisk variation.

1985 öppnade projektet "Lokal utveckling i Kortedala" sitt fältkontor. Kortedala hade blivit lite luggslitet med åren. En del byggnadsmaterial som var nya på 50-talet höll inte måttet längre. Det var dags för förnyelseåtgärder. Men Göteborgs kommun och Byggforskningsrådet ville satsa på förnyelse med invånarnas önskemål som utgångspunkt. I direktiven framgick även att åtgärderna skulle beaktas i ett helhetsperspektiv på stadsdelen. För att genomföra detta sammankallades ett antal tjänstemän från olika kommunala förvaltningar och forskare från Göteborgs universitet och Chalmers tekniska högskola till ett gemensamt projektarbete (Gunnemark m. fl. 1991).

Inledningsvis fanns inte bland projektmedtagarna några bestämda uppfattningar om hur bostadsbeståndet skulle förnyas. En omfattande enkät sammanställdes, möten med olika kategorier av avnämare arrangerades, intervjuer och skrivarcirklar genomfördes. Konflikter identifierades och kunskaper om stadsdelsbornas sociala nätverk, miljöidentifikation, fritidsengagemang med mera beaktades i relation till de förslag som invånarna lämnade. Projektmedlemmarna blev varse att i Kortedala bor en stor grupp invånare med en stark lokal identitet. Genom lång boendetid, många vänner och bekanta, med kännedom om stadsdelens historia och miljömässiga förankring vill de bo kvar i Kortedala.

"Numera är Kortedala min hembygd, det är här jag har mina rötter." Så berättar Ninni, en äldre kvinna som bott i stadsdelen sedan 50-talet.

"Jag har valt att bo kvar i Kortedala för att jag trivs här. Naturen är fin och stadsdelen har blivit stabil." Detta skriver Barbro som är en av dem som återvänt till uppväxtmiljön.

Dessa åsikter finns representerade inom olika kategorier av åldrar, kön, etnisk bakgrund, hushållstyper, yrken, boendeformer etc. Självfallet finns även individer som inte trivs i stadsdelen. Projektarbetet kom dock att inriktas på de grupper som hade en uttalad ambition att bo kvar och inte på dem som aktivt sökte sig därifrån. Ett antal utflyttade hushåll har dock intervjuats i syfte att jämföra kvarboendes och utflyttares attityder till stadsdelslivet. Min etnologiska forskningsuppgift har fokuserats till kvinnors upplevelser av boendemiljön av två skäl. Det ena är att flertalet kvinnor inte antas ha någon framträdande roll vare sig i yrkes- eller föreningsliv, där de kan få gehör för sina åsikter. De manliga åsikterna bedömdes komma till projektet på fler vägar via enskilda och organisationer. Det andra skälet är att kvinnor vanligen har huvudsvar för hem och hushåll och därmed särskilda erfarenheter av och synpunkter på närmiljöns förtjänster och brister² (Gunnemark 1991 s. 10 f., jmf Werner 1981 s. 10).

Förnyelse och konflikter

I forskningsrapporten *Stadsförnyelse i Kortedala – idé och verklighet* och *Lokal utvecklingsplan för Kortedala* ges exempel på förnyelseproblem som engagerar kortedalaborna. Jag väljer här att kortfattat nämna några.

Bland kortedalaborna finns en oro för lyxsanering, typ turn-a-round, som kan medföra att många tvingas flytta av ekonomiska skäl. De hyser farhågor om att Kortedalas arbetarbefolkning skall bli utkonkurrerad av köpstarkare grupper. Det är fråga om en hotande *klasskonflikt* mellan stadsdelsborna och andra intressenter på Göteborgs bostadsmarknad. En ung man formulerar det han och många andra, yngre och äldre, känner.³

Det blir väl mer ... Ja, dyrare hyror och en annan typ av folk som kommer att bo här, om dom skall hålla på så här. Dom bygger om och så. Det snackas ju här om att balkongerna ska byggas in med glas. Men då höjer dom ju hyran igen. Håller dom på med så'na grejer hela tiden blir det ju så att folket som bor här, har inte

råd att bo här längre, dom får flytta någon annanstans, och det folket som kommer, det blir en högre socialklass. (Stefan)

En allmän opinion mot förtätning är tydlig. Fler-talet boende hävdar att stadsdelens främsta tillgång är naturen. De syftar såväl på angränsande skogsområden som parker och gårdar mellan husen. I detta fallet är det fråga om en *bevarandekonflikt*, där invånarna värnar om stadsdelens miljömässiga kvalitéer. Flera boende har uttryckt aversion mot den "stadsmässiga" hårdexploaterade miljön i centrala Göteborg. En tonårsflicka uttrycker det så här.

Det finns väl andra ställen som är bra också, men jag skulle inte vilja bo inne i stan, i centrum. Jag vill hellre bo längre ut där det finns natur runt omkring. (Jessica)

Kortedalabor i gemen anser att de problem som är förknippade med Kortedala Torg är det mest negativa med stadsdelslivet överhuvudtaget.

Jag tycker att Kortedala är en lugn stadsdel med undantag för Kortedala Torg som är ganska stökigt. Det samlas ganska många utslagna människor runt parken och Systembolaget. Känner mig själv inte hotad, men vet att både äldre och barn tycker det är otryggt att besöka torget. Dom väljer andra ställen att göra sina inköp. (Barbro)

I denna beskrivning instämmer många kvinnliga kortedalabor. Men det finns ingen samstämmighet bland invånarna om vilken typ av åtgärder som skall vidtas för att lösa *torgkonflikten*. Många män anser att Systembolagets butik skall finnas kvar medan en del kvinnor propagerar för att den skall flytta.

En annan fråga som engagerar många och där det finns skilda uppfattningar mellan män och kvinnor i stadsdelen berör fritidsanläggningar. Männen pläderar i första hand för en sporthall medan kvinnorna företrädesvis önskar att en simhall med hälsobad skall uppföras. *Fritidskonflikten* är en konsekvens av olika fritidsintressen och vanor bland män och kvinnor.

Och här får dom åka ganska långt för att ta sig till en simhall. Så när det var prat om att det skulle byggas en simhall då, på Gärdsås mosse då, det tyckte jag att det var jättesynd att det inte blev, för det är ett stort behov av en simhall som det är. (Marianne)

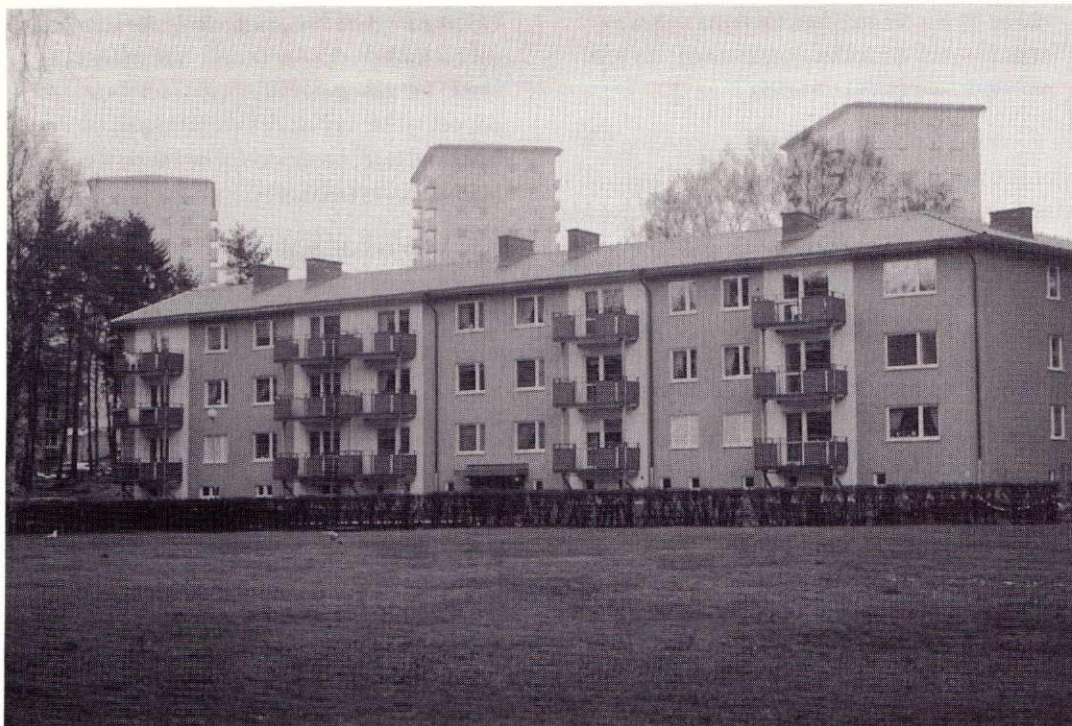
Denna kvinna har, som så många andra i denna stadsdel, oregelbundna arbetstider och svårigheter att följa organiserad fritids- och studieverksamhet. Men med en simhall inom gång- och cykelavstånd från bostaden underlättas såväl regelbundna som spontana motionstillfällen för både vuxna och barn (Jmf Andreasson 1992 s. 56).

När sammanslagning av lägenheter diskuterades blev en *generationskonflikt* mellan äldre och yngre kortedalabor märkbar. De äldre är nöjda med sina förhållandevis små lägenheter, där de bott i många år. De yngre hushållen är i behov av större bostäder. För många pensionärer är det ytterst väsentligt att bo kvar i samma lägenhet som tidigare, medan de yngre främst strävar efter att kunna bo kvar i den södra eller norra delen av stadsdelen.

Jag skulle helst vilja ha ett småhus i söder. Jag har alltid bott i södra delen av Kortedala. Min sambo har också vuxit upp här. Mina föräldrar bor kvar på Kalendervägen och svärföräldrarna bor på 'Krönet'. Vi har också syskon och andra släktingar som bor kvar. Jag har under flera år varit aktiv i Kortedala IF och under sju år arbetade jag vid ... i Kortedala. (Bo)

I en stadsdel med omkring 8 000 bostäder är det inte förvånande att hembygdkänslans revir inte är identisk med stadsdelsgränsen som framgår av mannens uttalande ovan. Men för många yngre kortedalabor är det dock väsentligt att kunna bo kvar *någonstans* i stadsdelen utan att vara trångbodd.

Inom det helhetssyftande projektet arbetade vi med många fler frågor. Med de ovan nämnda vill jag visa på ett axplock av konflikter som berörde flera olika målgrupper bland boende och verksamma i stadsdelen. Fortsättningsvis kom-

Ombyggda flerfamiljshus vid ett av de grönområden som befolkningen lyckades bevara.

mer jag att avgränsa mig till försöken att lösa generationskonflikten, men jag vill samtidigt poängtera att projektet inte enbart arbetade med förnyelse som var inriktad på bostadsförnyelse i strikt mening (Gunnemark m. fl. 1991, Gunnemark 1991).

Fyra rum och kök i markplan

När projektet presenterade förslag till att bygga nya småhus i Kortedala, som en lösning på generationskonflikten, var entusiasmen stor bland invånarna. Detta trots att skisserna till nya flerfamiljshus i grannskapen bemöttes med kraftiga protester från såväl yngre som äldre. Förtätning kunde endast accepteras om den nya bebyggelsen placerades i stadsdelens utkanter och om det byggdes den typ av bostäder som det var brist på. I Kortedala efterfrågas främst markbostäder på fyra rum och kök. Antalet stora lägenheter (ca 800) och småhus (ca 300) står inte i proportion till behovet.

Befolkningen ville och lyckades bevara stadsdelens grönområden. Detta är tveklöst den mest genomgripande förnyelseaspekten där invånar-

na fick gehör för sina åsikter. Två småhusområden är under uppförande i stadsdelens utkanter i enlighet med den positiva inställning som majoriteten av kortedalaborna visat. Men invånarna förutsatte då att småhusen i första hand skulle komma kortedalaborna till del, som en konsekvens av helhetssynen på stadsdelens förnyelse.

Mot denna bakgrund är det inte förvånande att över 300 hushåll som bodde eller hade bott i Kortedala anmälde sitt intresse för de nya småhusen till projektet. En tvåbarnsmamma uttrycker det många känner så här.

Det klart att man skulle vilja ha ett hus, men jag skulle aldrig vilja flytta från Kortedala. Det huset vill jag ha här i så fall. ... Varför jag stannat kvar tror jag, det är för man är född här och man känner till varenda hörn här. Det är en viss trygghet. Det är en annan sak att komma till någon plats där man inte känner till skogarna. ... Man har nära till stan, men ändå är det inte inne i stan. Där skulle jag inte vilja bo. Jag vet inte, men jag *trivs* med folket här. (Carina)

karna vill prioritera för att förbättra familjemedlemmarnas livskvalité. Överväganden som också kan vara förankrade i en realistisk bedömning av familjens ekonomiska bärkraft. Hushållet har helt enkelt inte råd att öka sina boendekostnader i den omfattning som småhusboendet

påtaglig när beskedet kom att den lokala förtursrätten inte skulle beaktas med hänvisning till kommunallagens jämlikhetsprincip.

Man blir förbannad naturligtvis. Det är ju helt snett. Jag tycker nästan att dom tvingar folk att

De barnfamiljer som inte har råd att köpa en 50-talsvilla eller möjlighet att byta till en större lägenhet i stadsdelen har försökt att hantera situationen på olika vis.

Jag skulle önska ett eller två rum till, men i nuläget har vi temporärt löst rumsfrågan genom att dela av det större sovrummet med en vägg, så barnen har var sitt litet rum. (Gunilla)

Den typ av trerumslägenhet som denna kvinna bor i är mycket populär bland familjer med två barn. Ett rum med två ingångar avdelas så att barnen får var sitt. Men det inre rummet saknar fönster, även om en del föräldrar placerar en glastruta på mellanväggen uppe vid taket, för ljusets skull. I många fall är denna lösning mångårig. Väggens tas först ner när det ena barnet flyttat hemifrån. Att det är svårt att komma över en större lägenhet framgår av följande uttalande.

Där finns det några stycken 4:or, till och med 5:or finns det där nere. Men det är helt omöjligt att få dom lägenheterna. Det går ju helst inom Familjebostäder själva då. Dom som haft en 5:a och barnen har flugit ut, dom byter till en 3:a då. Dom byter med varandra då, det förstår man ju. (Maria)

Kvinnan nämner ett bostadsbolag men fenomenet gäller samtliga fastighetsägare. Projektet kontaktade Bostadsförmedlingen för att diskutera möjligheterna att etablera en lokal förmedling. Men av detta blev inget då bostadsföretagen önskade full kontroll över lägenhetsbytena (Gunemark m. fl. 1991 s. 31).

För en del barnfamiljer har trångboddheten blivit så besvärande att familjen flyttat till en närbelägen stadsdel i avvaktan på att någon av de större bostäderna skall bli ledig i Kortedala.

Vi är mycket angelägna om att få köpa ett småhus i Kortedala. Jag har bott i Kortedala i hela mitt liv. Men vi flyttade till Bergsjön för ett halvt år sedan för att få större bostad. (Peter)

Ett annat förhållningssätt är att ge upp tanken på kvarboende i stadsdelen och skaffa ett småhus i någon annan stadsdel eller flytta utanför Göte-

borg. Men det finns även exempel på hushåll som sålt huset och flyttat tillbaka till Kortedala och därmed fått sämre bostadsstandard.

Om det småhus alla drömmer om

Småhusdrömmen, hur artikuleras den? Ja, i många fall är det inte så viktigt och prestigefyllt att bo i villa, enligt de intervjuvar som lämnats (Jmf Werner 1981 s. 30). Vad som är väsentligt är att få en större bostad och helst skall den vara utformad som ett rad-, par- eller fristående småhus. De kvinnor som tillfrågats är inte ointresserade av heminredning. Men småhusdrömmen livnär sig inte på något påtagligt sätt av ambitioner att få utveckla denna typ av kreativitet. Det viktiga är att kunna bo kvar i en välkänd miljö och kunna bibehålla vänkretsen och umgängesvanorna. Samtidigt skall sägas att när kvinnornas förväntningar på småhusboendet jämförs framkommer vissa skillnader.

Småhusen som dom skall ha fram här i Kortedala, dom skulle jag hemska gärna vilja bo i. Men går inte det då va, så skulle jag kunna tänka mig att bo utanför stan en 3-4 mil i ett hus. Eller ett radhus eller någonting sånt, där det var lite mera lantlig miljö va. ... Jag tror att det skulle bli mer gemenskap på något sätt. För bor man i typ radhus, eller hus eller så, jag vet inte, jag tror att det blir mer gemenskap på något sätt, än när man bor här i lägenhet och där alla stänger till dörren och låser sen. Men om du bor i ett eget hus så kanske man ses ute i trädgården, man kanske står och pratar över planket. Ungarna är kanske ute på gatan och leker med varandra och jag tror att det blir helt annan gemenskap, det tror jag. (Karin)

Kvinnan som säger detta har bott i Kortedala i sex år. Hon trivs i stadsdelen men hennes lokala identitet är naturligt nog svag. Den brist på gemenskap som hon omnämner, uttalas sällan av dem som vuxit upp i Kortedala. Även om de långt ifrån alltid har något egentligt umgänge med sina grannar. De som har ett brett socialt nätverk i stadsdelen har ofta vaga förväntningar på grannumgänget. Många säger att de inte öns-

kar fler kontakter med kortedalabor, för bekantskapskretsen är tillräckligt stor som den är (Gunnemark 1989 s. 9). Självfallet är det mindre problematiskt för dem som bara bott i Kortedala under några år att flytta därifrån. Småhus till rimliga priser på landsbygden utanför Göteborg är lockande. Men de som har en något starkare lokal identitet kan, på sin höjd, acceptera att flytta till de närmast angränsande stadsdelarna. En man uppväxt i villa på annan ort, och gift med en kvinna som bott i Kortedala sedan barndomen, berättar så här.

Utby tycker jag är ett fint område. Där skulle jag kunna tänka mig att bo. ... Tja, vi skulle ha tillgång till en trädgård. Vi kanske inte skulle ha så mycket bus, i form av högljudda grannar. Det är en annan känsla att ha ett eget hus, vill man bygga om så gör man det. Man tar ett, sitt ansvar för eget boende på ett annat sätt som man inte gör som hyresgäst. ... Jag tror att man är väl inte opåverkad av sin uppväxt så det påverkar nog. Jag ser att huvudskälet för nuvarande familjesituation skulle vara den att det skulle vara en trevligare boendeform. (Leif)

Erfarenheter av småhusboende och flyttningar under uppväxtåren har påverkat olika individer på skilda sätt. För en del överväger småhusets fördelar. Andra som flyttade med föräldrarna till villa under uppväxttiden och återvänt till Kortedala i vuxen ålder ser inte enfamiljshuset i sig som enda lösningen på boendeproblematiken. De som har en stark lokal identitet prioriterar kvarboende i stadsdelen framför småhusboende, men det optimala är om familjen får möjlighet att skaffa ett radhus eller motsvarande inom stadsdelens gränser.

Det var då när vi tittade på hus, överallt. Vi var i Landvetter och i Lindome ... Vi var nog väldigt osäkra båda två. Jag tror att vi hade ångrat oss om vi hade flyttat. Vi tänker på det ofta att vi gjorde rätt som stannade. ... Jag tror vi har en chans (förvärva hus i Kortedala), men då kan vi inte ha vårt hus på landet kvar. Det vet jag inte, det är ett stort steg. Det beror på vad priset blir på huset. (Katarina)

En strategi som denna familj valt för att kombinera kvarboendet i stadsdelen med småhusets fördelar, är att bo kvar i lägenheten och skaffa en sommarstuga. Under sommarhalvåret tillbringas veckosluten i stugan. Den som så önskar kan ägna sig åt trädgårdsskötsel med mera som hör husägandet till. En del har köpt en stuga i Göteborgs närhet och kan under sommaren pendla dagligen mellan arbete och stuga. Den dag då erbjudandet om småhus i Kortedala kommer, uppstår en knepig valsituation. De flesta familjer har inte råd att behålla stugan och köpa småhus. Några säger att de kommer att sälja sommarhuset eftersom det är en sekundärbostad. För andra, som blivit rotade i sommarstugemiljön, är valet inte lika enkelt.

När de småhusintresserades resonemang om framtida boende och livsföring analyseras, kan svaren appliceras på en skala mellan två poler, varav den ena är en svag och den andra en stark lokal identitet. En del har konkreta förväntningar på hur deras hus skall se ut. I vissa fall är idealen relaterade till erfarenheter av bostäders brister och kvaliteter. Detta oavsett om personen ifråga bott i småhus eller enbart lägenhet tidigare. Andra har inte reflekterat så mycket över hur det tilltänka huset skall se ut. Detta kan tolkas på tre sätt. För det första så har de som är hyresgäster inte haft något reellt inflytande över lägenhetens utformning och standard. Inom arbetar- och lägre medelklass är det dessutom många som inte heller är vana vid att kunna påverka sitt arbetsliv i någon större utsträckning. För det andra är det inte småhuset utan kvarboendet i stadsdelen som står överst på önskelistan för de flesta. Argument saknas inte om varför familjen vill bo kvar. Många har någon gång övervägt att flytta och därmed rannsakat sina skäl för att stanna. Småhusets utformning är en klart underordnad frågeställning som inte blivit penetrerad på samma vis. En tredje orsak kan tänkas vara att en del anmält sitt intresse för småhuset därför att släktingar och vänner förväntar sig att familjen skall satsa på småhusboende (Jmf Werner 1981 s. 31). Men i realiteten finns det andra intressen än boendet, som ma-

karna vill prioritera för att förbättra familjemedlemmarnas livskvalité. Överväganden som också kan vara förankrade i en realistisk bedömning av familjens ekonomiska bärkraft. Hushållet har helt enkelt inte råd att öka sina boendekostnader i den omfattning som småhusboendet kräver (Jmf Mörck 1991 s. 72 f).

Lokal förtur

Vilka ekonomiska förutsättningar har då småhusintressenterna för att kunna förverkliga sina boendeideal i Kortedala? Det är uppenbart att flertalet kortedalabor med en stark lokal identitet inte har bosparat. Det har varit en inkonsekvent handling så länge småhusutbyggnaden inte var påtänkt i denna stadsdel. Familjernas sparande har endast undantagsvis varit inriktat på köp av sommarstuga. Då har sparformerna varierat och inte givit poäng i bankernas bosparböcker. De flesta hushåll har istället för att inrikta sig på ett långsiktigt sparande valt ett konsumtionsmönster som givit förräntning i nuet. Semesterresor med mera har bland annat tagits ut som kompensation för trångboddhet. De förhållandevis låga hyrorna innan ombyggnaderna var ett faktum har också för de mer välbetalda arbetarna och tjänstemännen möjliggjort denna konsumtion.

Med denna kunskap började projektdeltagarna ifrågasätta om dessa kortedalabor skulle ha en chans att förvärva några av de nybyggda husen när de skulle fördelas utifrån bospararnas köllistor. Tanken var ju att småhusbyggnationen skulle dämpa generationskonflikten. Genom att tillskapa omkring 110 nya stora bostäder skulle antalet sammanslagningar av befintliga lägenheter minskas och fler äldre skulle därmed kunna bo kvar i sina hem. Mot bakgrund av att hyresgäster i en enskild fastighet alltid har förtursrätt efter ombyggnad, föreföll det rimligt att kortedalabor skulle få förtur då förnyelsen utgick från ett helhetsperspektiv på stadsdelsnivå.

Jag kan inte bedöma om tomt- och småhuskommitténs ledamöter någon gång fick insikt om vilka överväganden som låg bakom förslaget. Bitterheten bland många kortedalabor var

påtaglig när beskedet kom att den lokala förtursrätten inte skulle beaktas med hänvisning till kommunallagens jämlikhetsprincip.

Man blir förbannad naturligtvis. Det är ju helt snett. Jag tycker nästan att dom tvingar folk att bospara. Jag tycker att det borde finnas en fördel om man har bott i det området. Istället kanske dom tar dit andra som inte trivs där heller. (Cecilia)

De som tänkt finansiera småhusköpet genom att sälja insatslägenheten eller på annat sätt få fram den ekonomiska grundplåten till huset, är djupt indignerade över att kommittén inte beaktat deras situation.

Jag tycker att det är dåligt. För jag tycker att folk som bor här i Kortedala och kanske har bott här i många, ja kanske 20–30 år. Jag menar, jag har ju inte bott här så länge. Men dom som har bott här i 20–30 år dom har ju all sin umgängeskrets här, dom har ju alla vänner och bekanta, barnen har växt upp här. ... Dom kanske har små lägenheter, för det är ju väldigt många barnfamiljer i Kortedala som bor i små lägenheter fortfarande. (Karin)

Av de småhusintressenter från Kortedala som tillfrågades, innan fördelningen av husen påbörjats, var endast ett par negativa till den lokala förturen av princip.

När de prioriterar mig just nu, så tycker jag att det skall vara... Hade jag bott någon annanstans och fått jobb i Kortedala hade jag tyckt något annat. (Lotta)

Det kan diskuteras om den lokala förtursrätten är berättigad av principiella skäl. Den uttalade viljan att inte medvetet prioritera en intressegrupp framför en annan innebär i praktiken att Kortedalas arbetarklass missgynnades. Detta exempel illustrerar effekterna av en planeringsmässig hegemoni. Istället för att ta ställning till den enskilda sakfrågan i det lokala helhetsperspektivet hänvisas till en generalistisk praxis. Beslutsfattarnas egna personliga värderingar i sakfrågan har inte jämförts och ifrågasatts i förhål-

Nybyggt parhus i norra Kortedala.

lande till de erfarenheter som varit utgångspunkt för kortedalabornas värderingar och handlande (Jmf Onsér-Fransén 1991 s. 244 ff).

Handläggningen av förtursförslaget är ett av flera exempel som visar att helhetsperspektivet på stadsdelen, som i samtal med invånarna betraktades som självklart, var mycket svårsmält för beslutsfattarna. Mycket tyder på att det konventionella betraktelsesättet varit det vanligaste, även om enskilda politiker och tjänstemän på lokal nivå i diskussion med projektmedlemmar visat förståelse för det experimentella helhets-syftande synsättet. Detta har dock inte fått gehör när arbetsgrupper, kommittéer och nämnder fattat sina beslut. På annat sätt är det svårt att förklara varför det inte byggs 110 stora bostäder utan endast 65 4:or eller större, samtidigt som 66 2:or och 3:or uppförs. Detta strider mot hela småhusidén som var baserad på tanken att lösa generationskonflikten och tillskapa större bostäder

för de trångbodda hushåll som av många skäl ville bo kvar i stadsdelen. Slutsatsen blir att projektets försök att tillskapa stora familjebostäder i Kortedala misslyckades då 64 större lägenheter samtidigt försvunnit i ombyggnadsprocessen.⁴

Ett nygammalt grannskap

Sommaren 1992 börjar de första hushållen flytta in i de nybyggda parhusen i norra Kortedala. Enthusiasmen är påtaglig bland dessa nybyggare som nu antligen fått 4 rum och kök innanför stadsdelsgränsen.

Att det är nytt. Att det är större och att det är två våningar faktiskt också. För det tycker jag är jätteskönt ibland när ungarna är där nere och vi är här uppe. Alla är lika nya, så man får ju väldigt trevliga kontakter från början. Och sen att miljön är ganska fin också. Det säger ju alla som håller på och bygger här, att det är ett av dom finaste områden som dom har varit med

om. Tack vare att det redan är uppvuxen natur. För dom flesta ställena bygger dom på en åker alltså. Så det tar ju *tid* innan allting växer upp. Och sen att man fick stanna kvar i Kortedala. Jag har ju bott i Kortedala sedan jag var sex år. (Ann)

Parhusen i norra Kortedala färdigställdes i början av 1993. Totalt omfattar då nybyggnationen där 27 stora (4-5 rum) och 38 mindre (2-3 rum) insatslägenheter. I söder skall 10 parhus och två flerfamiljshus stå klara ett år senare. Dessa bostäder är uppdelade i två privata bostadsrättsföreningar och innefattar 28 mindre samt 38 större bostäder. Riksbyggen har sålt insatserna i det norra grannskapet och priset för en 4:a på 116 kvm har varit drygt 160 000. Månadsavgiften är på omkring 5 500 exklusive värme. Men de som intervjuats hade föredragit en högre insats och sänkt hyra. Till det negativa som påtalas hör några detaljer i planlösningen, märklig placering av telefonjack och dylikt. Flera kvinnor är missnöjda med att de inte fick kombinera de tvättmaskiner, tumlare och torkskåp som ingick i urvalet enligt eget önskemål. Dessutom anser de att Riksbyggen begärt oskäligen priser på tillvalen.

Svindyrt. Vi har tagit allting i standard sen har vi gjort om själva. (Ann)

Beträffande den yttre miljön är däremot tongångarna idel positiva.

Och sen tycker jag att det är jättebra att här nere har dom gula tegel och här uppe har dom röda. Och då blir det ändå lite olika. Det blir ändå inte att alla 60 husen, eller hur många det är, är exakt likadana. Annars är dom ju i samma planlösning, allihop. (Marianne)

Bebyggelsen angränsar till äldre villabebyggelse som domineras av arkitekturade småhus från 1950-talet. Tegelfasaderna förenar nytt och gammalt, men husens arkitektoniska karaktär skiljer dem åt. Intill småhusen ligger två grannskap bestående av flerfamiljshus i tre våningar av lamelltyp samt några enstaka höghus. Det ena området har slitna eternitfasader, det andra är om-

byggt med ytterväggar av tegel. Svenska föreningen för byggnadsvård utdelade 1987 års "grävskopa" till ägaren, Bostads AB Poseidon, för "vanhedrande renovering" av detta grannskap (Brink 1988 s. 83). Men de närmast berörda, boende i Kortedala, har en annan uppfattning. De äldre tegelbeklädda husen i stadsdelen har inte alls förslitits på samma vis som de med eternit. Tegel har blivit en *symbol* för boendekvalité. I tegelhus kan folk bo i många år utan att behöva skämmas inför besökare. Detta är en allmän uppfattning baserad på många invånares personliga erfarenheter. En av stadsdelens politiker berättar med stolthet att han lyckats övertyga Riksbyggen att beklä de nya småhusen med tegel. Fasadernas utformning är inte bara en fråga om estetik utan också etik. Vilken grupp i samhället skall tillåtas ha tolkningsföreträde? Fasaddebatten kan jämföras med handläggningen av den lokala förtursrätten med avseende på att stadsdelens invånare har svårigheter att få sina värderingar erkända. När det gäller fasaderna har dock flera fastighetsägare samma uppfattning som stadsdelsborna.

Vilka drog vinstlotterna?

Ungefär hälften av insatslägenheterna i det norra småhusområdet har sålts till kortedalabor. Övriga köpare av de större bostäderna (4 rok) kommer från olika delar av Göteborg. Merparten av hushållen som flyttar in i 2- och 3-rummarna har tidigare bott någonstans i nordöstra Göteborg. De har därmed inte flyttat så långt eftersom Kortedala också ingår i denna region.

Vilka faktorer bidrog till att ge kortedalaborna möjlighet att köpa parhusen när de inte fick åberopa den lokala förtursrätten? En anledning är att nyproducerade bostadsrätter har höga månadshyror och att marknadsvärdet på denna bodeform generellt sett sjunkit den senaste tiden. Efterfrågan på insatslägenheter har överlag avtagit. Alla som bosparade via Riksbyggen fick erbjudandet men många tackade nej. En del göteborgare anser inte att Kortedala är en attraktiv stadsdel att bo i. Deras uppfattning om stadsdelen har i detta avseende gynnat korte-

dalaborerna (Gunnemark 1991 s. 92, jmf Ek 1992 s. 25). Följaktligen fick även kortedalabor som endast bosparat under en kortare tid anbud om köp. Några av husen kom också att förmedlas via Bostadsförmedlingen vilket tacksamt utnyttjades.

Av 300 som anmälde sig som småhusintressenter till projektet, är det bara 2 som har kunnat identifieras bland dem som flyttat in i de större bostäderna. Säkerligen har en del redan satsat, om än motvilligt, på småhus i någon annan stadsdel, då chanserna varit små att överhuvudtaget komma över ett småhus i Kortedala. Under den tidsperiod som förflutit från att de första anmälde sitt intresse i slutet av 1986 fram till att de första husen var klara sommaren 1992 kan familjesituationen på olika sätt ha förändrats. Allt fler av de äldre husägarna har erbjudit sina 50-talsvillor och radhus till försäljning. Men flertalet som intervjuades 1990/91 bor numera kvar på samma adress i Kortedala. De som fått erbjudandet kan av flera skäl tvingats att avstå. Bankernas kreditgivning skärptes under andra halvåret -92. Osäkerheten på arbetsmarknaden med växande arbetslöshet gör att många avvaktar med större investeringar. De som under hösten försökt sälja insatslägenheter och sommarstugor har inte haft många spekulanter. Några kortedalabor har ändå tagit steget fullt ut och flyttat till de nya småhusen. De räknar med att kunna avyttra sina tidigare bostäder under vinterhalvåret.

Alla intressenter fick inte en vinstlott, dvs. erbjudande om en 4:a. En del drog nitlott, så till vida att de små bostäder som de gavs möjlighet att köpa inte överensstämde med deras behov och önskemål.

Enligt Riksbyggen var 4:orna lättsålda men det tog tid att sälja 2:orna. "Hade vi vetat detta hade vi endast byggt stora bostäder." Så kommenterade en av företagets handläggare försäljningsresultaten hösten -92. Ingen av de tillfrågade småhusborna är principiellt emot att 2:or byggs i småhusform, men flera beklagar att det blivit så få förunnat att köpa de eftertraktade 4:orna. Frågan är vad som händer i framtiden när

hushållen i de små parhusen får tillökning i familjen. Kommer de, på känt manér, att avdela ett rum så att barnen får var sitt men att det ena saknar fönster? Eller kommer det att bli ett genomflyttningsområde? Behövde verkligen Kortedala som redan hade över 6 500 2:or och 3:or fler av denna typ? I en del sammanhang brukar beslutsfattarna hänvisa till att de haft bristande beslutsunderlag till sitt förfogande. Beträffande Kortedala har projektmedlemmar i möten med lokala politiker framfört motiven för småhusutbyggnaden och de är dokumenterade i *Lokal utvecklingsplanen för Kortedala* och forskningsrapporter (Gunnemark m. fl. 1991 s. 90 ff, Gunnemark 1991 s. 88 ff).

Ett antal personer, företrädesvis kvinnor, som anmält sig som småhusintressenter har intervjuats. Förutom att frågor ställts om deras inställning till boende har de fått berätta om sin vardagliga livsföring. På motsvarande sätt har några nyinflyttade småhusbor fått redogöra för sina erfarenheter och värderingar.⁵ Vid denna jämförelse går det inte att utläsa några påfallande skillnader i kvinnornas livsstil. Yrkesliv, umgängesvanor, fritidsaktiviteter sammanfaller på många sätt även om det också framkommer olika förhållningssätt i skilda sakfrågor, iakttagelser jag även gjort vid tidigare analyser av kortedalakvinnors vardagsliv (Gunnemark 1989, Gunnemark 1991). Men det som förenar dessa kvinnor mer än något annat är hembygdskänsla för Kortedala.

Det är mycket natur ... Jag känner mycket folk och jag är uppvuxen här. Jag har mina rötter här. Men det är framför allt, för att det är mycket natur. (Gunnel)

Jo, det tänker man ju också på att (sonen) är så intresserad av ishockey va. Så tänker man att flyttar man, det blir lång väg att åka kanske. Så det håller ju en kvar det också. Det gör det och skolan och alla hans kompisar och allting sånt. (Karin)

Rädslan för att barnen inte skall kunna anpassa sig och trivas i en annan miljö påtalas ofta. Men det handlar också om att behålla sin egen vän-

krets och umgängesvanor. Att det blir annorlunda när vännerna flyttat ut, belyser följande citat.

Ja, det blir inte på samma sätt som man umgicks förut i och med att det är längre resväg då emellan. Men visst träffas vi så mycket vi kan, naturligtvis. Det blir sådana där heldagar, om dom är lediga, så kommer dom hit och stannar en hel dag och äter middag. Så på sätt och vis blir det på ett annat sätt. Det gjorde man inte förr när dom bodde i Kortedala, att man åt middag tillsammans då va. (Ann)

Avståndet ställer krav på planering och omöjliggör det spontana umgänge som denna och många andra kvinnor helst föredrar. Tätare och kortare möten är lättare att foga in i en livsföring där ofta både hon och han har oregelbundna arbetstider. Nästan hälften av kortedalaborna har släktingar som också bor i stadsdelen (Lennartsson 1987 s. 19). En del har flyttat för att komma närmare sina släktingar.

Mina föräldrar köpte också en lägenhet här uppe. Det gjorde dom för ungefär tio år sedan. Dom hade nästan bott i västra delarna i hela sitt liv. Min svärmor bor kvar i huset i Utby ... Vi har ju våran släkt runt omkring. (Birgitta)

Närheten bidrar till att många möts för umgänge och diverse tjänsteutbyte var och varannan vecka.

Vi stöter på varandra då, farfar är det väl mest, barnen och farfar är det då. De är ute på gården, då när man kommer ifrån parkeringen och affären. Dom springer väl upp där ibland också, och lånar en tidning eller så. Det är väl barnen som umgås mest med dom (farmor och farfar). Dom tar ju sig den tiden, dom vill umgås med dom. Och ibland är även jag där, när barnen och pappa tränar fotboll, så kan man gå dit den stunden liksom. Innan dom kommer hem igen och jag kommer då. Det är *skönt* att dom finns nära, det är inga problem heller. (Maria)

Möjligheter till barnpassning av släkt och vänner i närmiljön värdesätts liksom närhet till da-

gis/dagmamma, arbetsplatsen, affärer, fritidsaktiviteter och grönområden (Jmf Gaunt 1987 s. 138 ff). Olika bitar av vardagslivet som skall pusslas ihop av småbarnsmamman på bästa möjliga vis. Den som skall ge upp detta måste vara övertygad om vinsterna (Jmf Mörck 1991 s. 83 f).

I samtal med en kvinna som är inflyttad från en annan stadsdel till småhusområdet i Kortedala poängteras vinsterna. Familjen har kommit till en barnvänligare miljö och lämnat en nedsliten flerfamiljsfastighet för att bosätta sig i ett nybyggt parhus med trädgård. Grannkontakterna var fåtaliga och ytliga förut men i den nya miljön har makarna med tillförsikt lagt märke till positiva attityder grannarna emellan.

Jag tror att det blir mycket umgänge på somrarna. För jag tror då att folk kommer att sitta ute på sina uteplatser. Om man kanske grillar lite grann gemensamt. Och sen skall man ha en kvarterslokal. Jag tror att det kommer att bli väldigt mycke (umgänge). (Marianne)

Det som skiljer småhusborna åt kan hänföras till lokal identitet och dess gränsdragningar. De som bott i Kortedala tidigare ser och engagerar sig i stadsdelslivet i vidare bemärkelse än den som är inflyttad. Grannkontakterna i småhusområdet kan vara mer betydelsefulla för inflyttarnas trivsel än för dem som redan har ett etablerat umgänge och god lokalkännedom i en större del av stadsdelen. Många kortedalakvinnor har synpunkter på hur lokala stadsdelspolitikerna agerar i olika ärenden. Även inflyttade kvinnor tar del av det som berör deras intresse- och ansvarsområde, nämligen aviserade nedskärningar av barn- och äldreomsorg, skolor, läkarmottagning och butiksnedläggningar i Kortedala.

Det förefaller troligt att de kortedalabor som väntat på ett småhus i 5–6 år kommer att bo kvar där i framtiden. Det är personer med en mycket stark lokal identitet. Det enda som möjligen skulle få dem att flytta är om den kommunala servicen i form av daghem och skolor på ett påtagligt sätt försämrades. Då har nämligen en viktig del i deras vardagsliv försämrats. Då kan ett kritiskt läge uppstå när vinsterna med en flytt-

ning övervägs. Om de som flyttat från andra stadsdelar kommer att bo kvar är svårt att spekulera i. Självfallet är de också beroende av kvalitén på stadsdelsservicen. Det som talar för ett kvarboende är att de som tidigare bott i den nordöstra regionen redan har ett visst mått av tillhörighetkänsla för stadsdelen. Denna utgångspunkt kan säkert vara en bra bas för utvecklandet av en hembygdskänsla på stadsdelsnivå.

Lokal identitet och stadsdelsliv

Intentionen med förnyelsearbetet var att det skulle utgå från stadsdelsbornas egna erfarenheter och önskemål. I bevarandekonflikten fick invånarna gehör för sina åsikter. Men handläggningen av förtursrätten och tillskottet av små bostäder visar på motgångar. Projektet förmådde aldrig påverka boföretagens ombyggnadsverksamhet. Omfattningen av ombyggnaden har företrädesvis varit mycket genomgripande och påverkat många individer på ett negativt sätt (Jarlöv 1990 s. 20). Alltifrån att de på grund av kraftigt höjda hyror tvingats att flytta från sina hem till oro och uppbrott, som lett till att åldringars livskvalité försämrats och påskyndat deras bortgång (Jmf Jacobson 1991 s. 15). I ett par grannskap som studerats har endast 44% flyttat tillbaka till samma eller annan ombyggd lägenhet i området (Gunnemark m. fl. 1991 s. 62). Många av dem som driver egna rörelser i hyrda lokaler har också fått uppleva att förnyelsen inte varit baserad på deras förutsättningar (Johansson 1989).

I början av 1950-talet skisserades Kortedala som en modern mönsterstadsdel. Förutom bostäder skulle det finnas skolor, arbetsplatser, service- och fritidsanläggningar. De första invånarnas entusiasm kom i viss mån av sig när det blev uppenbart att skolor och service var underdimensionerade. Utbyggnaden har gått långsamt och fortfarande inte nått den för 40 år sedan planerade nivån. Nu diskuteras istället nedskärningar och sammanslagningar av skolor. De kortedalabor som själva under uppväxten fick gå i provisoriska lokaler och byta skola varje år är mycket bekymrade inför framtiden.

Det fattar jag inte, det är ju därför man blir så upprörd nu när dom skall slå ihop Utmarkskolan (med Talldungeskolan) då. Från ettan till nian. ... Vill dom (politikerna) verkligen ha tillbaks det så?. ... Tänk att satsa på ett dagis där. Och sen fatta efter ett tag, att det har vi inte råd med. Och betala 2,7 miljoner för någonting som dom inte får va. (Ann)

Är historien på väg att upprepa sig? Framtiden får utvisa det. Men i glädjen över att få möjlighet att flytta in i småhuset finns bitterhet över att grannskapets daghem blev nedlagt innan det hann att öppna. Huset byggs om till bostäder istället. Underlaget för daghemmet har dessutom undergrävts när mer än hälften av de nybyggda småhus består av bostäder som är mindre lämpade för barnfamiljer.

Småhusutbyggnaden kan ses sektoriellt som ett enskilt byggnadsärende. Då kan en variation i bostadsbetandet vara berättigad. Om däremot förtätningen betraktas i ett helhetsperspektiv över stadsdelen handlar det inte enbart om bostäder utan också om ett fungerade stadsdelsliv.

I Kortedala finns många små lägenheter och många äldre hushåll som känner sig hemma där. Tanken med utbyggnaden var att dämpa generationskonflikten och öka underlaget för daghem, skolor m. m. Vid jämförelse mellan olika grannskap i Kortedala sedan 50-talet har det visat sig att bra planerade bostäder gynnat stabiliteten i området. Fastigheter med hög genomströmning har inte varit någon lysande affär för fastighetsägarna. Stadsdelslivet i sin helhet missgynnas om omflyttningen är omfattande. Det informella stadsdelslivet i form av grannkontakter och sociala nätverk utsätts för påfrestningar. Allt färre engagerar sig då i det offentliga stadsdelslivets fritidsaktiviteter och politik.

Samtidigt skall det sägas att förnyelsens resultat inte enbart är avhängligt av bostadsförbättringar. Det finns många stadsdelsbor som är nöjda med nuvarande bostadsförhållanden men påpekar andra brister. Föreningen Kvinnor i Kortedala förespråkar att en simhall med hälsobad inte enbart skall utformas som en badanlägg-

ning utan även innefatta förenings- och utställningslokaler och därmed kunna bli en social träffpunkt för såväl yngre som äldre (Gunnemark 1991 s. 85 ff). En mötesplats för informella och organiserade kontakter. Att personer med en lokal förankring är en resurs för stadsdelslivet bevisas inte minst av de föreningsaktiva och den ideella verksamhet som de bedriver. Genom dessa aktiviteter bygger många upp sin hembygdskänsla eller får den förstärkt.

Att många valt att bo kvar, trångboddheten till trots, ger belägg för de kvalitéer som de upplever socialt och miljömässigt. Och det är bara i ett helhetsperspektiv som länkarna mellan olika sektorer av stadsdelslivet blir synliggjorda, såväl de svaga som de starka. För att förnyelseprocessen skall bli lyckad krävs åtgärder som stärker de svaga länkarna. I exemplet Kortedala var bristen på ändamålsenliga familjebostäder en sådan länk.

Noter

1. Samtliga namn är fingerade. Några informanter har dock tillfrågats och godkänt publicering av sina uttalanden med egna förnamn.
2. Mot denna bakgrund riktades skivarcirkelarna enbart till kvinnor. Av över 200 personer som intervjuats är majoriteten kvinnor. Enkätundersökningen, som besvarades av närmare 900 kortedalabor, vände sig till båda könen, men de kvinnliga svaren är granskats mer ingående (Lennartsson 1987, Gunnemark 1989).
3. Mellan 1985 och 1993 har många hyresfastigheter i stadsdelen genomgått omfattande ombyggnader men ett par grannskap återstår. Oron är således fortfarande berättigad. De andra konflikterna, som nämns, kvarstår också eftersom insatserna för att lösa dem inte varit tillräckliga. I min artikel "Kunskapsöverföringens dilemma. Svårigheter med förnyelse i ett helhetsperspektiv" granskas förnyelsens genomförande ytterligare.
4. Mellan 1983–1990 har det totala antalet bostäder minskat med drygt 1 100. I denna ombyggnadsprocess har såväl små som stora lägenheter byggts bort (*Statistisk Årsbok Göteborg* 1984–1991).
5. De som intervjuats i detta sammanhang är födda 1943–1966 och tillhör arbetar- respektive lägre medelklass. Med undantag av den yngsta informanten, har alla 1–3 barn födda inom tidsintervallet 1970–1990.

Kerstin Gunnemark är högskoleadjunkt och doktorand vid Etnologiska Institutionen, Göteborgs Universitet.

Källor och litteratur

Otryckta källor

- Intervjuer, memoarer, mötesanteckningar m. m.
Gunnemark, K., 1989, *Kvinnors boende och umgänge i 1980-talets Kortedala*. Granskningar av en enkätundersökning.
Gunnemark, K., 1993, *Kunskapsöverföringens dilemma* Svårigheter med förnyelse i ett helhetsperspektiv.

Tryckta källor

- Andréasson, H., 1992, "Vaddå stämpla?" Om livsstilar och resande i villastaden och sextio-talsstadsdelen. *Ljussgården*. Meddelande från Etnologiska Institutionen, Gbgs Univ. nr 12.
Brink, L., 1988, "Bakgrundsöversikt. Efterkrigstidens svenska bostadspolitik med exempel" från Göteborg. *Nord-Nytt* nr 35.
Ek, S. B., 1992, Boende och fördomar. *Ljussgår-*

- den. Meddelande från Etnologiska Institutionen, Gbgs Univ. nr 12.
- Gaunt, L., 1987, *Familjekretsen – bosättning, umgänge omsorg*. Gävle.
- Gunnemark, K., Jarlov, L. & Lennartsson, H., 1991, *Stadsförnyelse – idé och verklighet. Om ett planeringsexperiment i en 50-tals stadsdel*. BFR R4:1991, Sthlm.
- Gunnemark, K., 1991, *Våra liv i Kortedala*. Kvinnor i två generationer skriver och berättar. Etnologiska Föreningen i Västsverige. Lokalhistorisk identitet nr 8. Gbg.
- Jacobsson, T., 1991, *Välviljans förtryck*. En fallstudie av allmännyttig bostadspolitik. Lund.
- Jarlov, L., 1990, *Hemfrid åt hyresgästerna*. Reflexioner efter ett förnyelseprojekt i Kortedala, en 50-tals bostadsförort. BFR R89:1990. Sthlm.
- Johansson, I., 1989, *Lokal sysselsättning*. För-
djupningsstudien lokal utveckling i Kortedala. BFR R97:1989. Sthlm
- Lennartsson, H., 1987, *Att bo i Kortedala*. Resultat av en enkät till kortedalabor. Lokal utveckling Kortedala LUK 1987:1, Gbgs kommun.
- Lokal utvecklingsplan för Kortedala*. 1990, del I-II. Gbgs kommun.
- Mörck, M., 1991, *Storstadens livsstilar och boendekarriärer*. En intervjuundersökning från 80-talets Göteborg. Gbg.
- Onsér-Fransén, J., 1992, *Kultureernas kamp*. En etnologisk undersökning om kommunala - politiker, deras syn på kultur och utformning av praktisk kulturpolitik i en svensk medelstor kommun 1978–1985. Gbg.
- Statistisk Årsbok Göteborg*. 1984–1991.
- Werner, K., 1981, *Egen härd*. Om kvinnoliv i småhusområden. Sthlm.